

PODRIJETLO I DOMET CROCEOVIH STILISTIČKIH DILEMA

MARIO FESTINI

I

Naslov ovoga napisa mogao bi biti bespredmetan i u sebi protivurječan kad bismo uzeli u obzir samo Croceov deklarirani negativni stav prema stilistici i stilističkoj kritici,¹ odnosno ocijenili Crocea isključivo na osnovi njegovih estetičkih formulacija, koje isključuju *a priori* svaku stilističku implikaciju. Međutim, pristupimo li Croceovu djelu kao cjelini, shvatit ćemo da su stilističke preokupacije implicitno uvijek prisutne u njegovu panestetizmu, te da su u stvari glavni pokretač dijalektike njegovih misli. Shvatit ćemo da su Croceove antistilističke izjave bile uperene isključivo protiv pozitivističke stilistike, koja nastoji uklopiti u sistem stilističkih varijanti čitav živi jezični organizam, odnosno protiv onoga »izučavanja koherentnog izražajnog sistema jednoga autora koji se iscrpljuje u samom sebi«,² a ne nastoji otkriti dijalektiku kojem *ergon* postaje *energija*, s a d r ž a j — f o r m a, odnosno, Croceovim riječima »praktički čin« — »teoretski čin«.

Podrijetlo Croceova negativnog stava prema stilističkoj kritici treba tražiti u njegovu monizmu,³ koji je u vezi s problemom umjetničke forme nastao kao protuteža De Sanctisovu dualizmu. Zaokupljen pitanjem odnosa sadržaja i forme u umjetnosti, De Sanctis je došao do zaključka da je umjetnost, poezija, isključivo forma, u kojoj međutim oživljuje određeni »historijski sadržaj«, koji formu potpuno determinira kao vlastitu objektivizaciju. I upravo u tom svemoćnom sadržaju, u Hegelovu Duhu, Historiji, koja stvara umjetničku formu nezavisno od čovjekove volje, koja tjera velike

¹ Isp. B. Croce, »La cosiddetta critica stilistica«, *Lecture di poeti*, Bari 1950, i »Le cattedre di stilistica«, *Problemi di estetica*, Bari 1954. O tome piše A. Pagliaro u *Nuovi saggi di critica semantica*, Messina—Firenze 1956. I ističe inkompatibilnost Croceove teorije sa stilistikom.

² U. Bosco, »Relazione sui lavori del Congresso«, *La critica stilistica e il Barocco letterario*, Firenze 1958. str. 378.

³ Tako misli i R. Wellek u djelu *Concepts of criticism*, New Haven 1963. (Isp. R. Velek, *Kritički pojmovi*, Beograd 1966. str. 222.)

umjetnike da »ubiju formu da bi ona postala sadržaj«,⁴ Croce je vidio osnovnu slabost De Sanctisove estetike, koju je trebalo prevladati, jer je vodila neminovno ili u Hegelovo panlogističko proricanje odumiranja umjetnosti kao prelazne faze razvoja apsolutnog Duha, ili pak u apsolutni pozitivistički determinizam, koji je De Sanctis potkraj svoje stvaralačke karijere i prihvatio. »Stil je stvar — pisao je De Sanctis, a pod tim nazivom razumijem ono što sam kasnije nazvao sadržaj, onaj sadržaj koji poprima sjaj, toplinu i boju od situacije, koja određuje stil.«⁵ Dok je De Sanctis, prema tome, tretirao povijest talijanske literature kao književnu manifestaciju povijesti talijanske nacije, Croce je pisao da »pjesnici i ostali umjetnici nisu izraz nacionalne svijesti... Šta oni izražavaju? Sami sebe, a u sebi čitav Svemir«,⁶ i dalje: »Povijest književnosti pojedinih naroda može se istinski shvatiti jedino kao skup eseja o raznovrsnim pjesnicima koji su se rodili u istoj zemlji, a nikako kao povijest galizma, italijanizma ili anglizma.«⁷ Ishodište Croceovih estetičkih preokupacija nalazimo, dakle, u njegovoj težnji da prevlada dualizam, taj glavni uzrok determinizma i gnoseologizma u umjetnosti, te da stvori estetiku po kojoj umjetnost neće biti pasivni odraz bilo kojega (materijalnog ili metafizičkog) samopostojećeg sadržaja, nego rezultat kreativnog procesa u kojem sadržaj prerasta u formu i potpuno se identificira s njome u novoj sintezi.⁸ Croce nije, dakle, prihvaćao šablonsko rješenje pitanja odnosa sadržaja i forme kao dvaju nedjeljivih elemenata umjetničkog djela, nego je tražio rješenje toga pitanja u dijalektičkoj identičnosti tih dvaju pojmova, po kojoj sadržaj ne dobiva odgovarajuću formu (ostajući tako prisutan u djelu, u svom izvornom obliku) nego negira sebe u formi, kao završetku kreativnog dijalektičkog procesa.

Logička posljedica takve estetičke pretpostavke jest Croceov idealistički monizam, koji negira »mit dualizma Duha i Prirode, vanjskoga i unutrašnjeg, duše i tijela«. Ostaje samo Duh, koji nije Historija, nego apsolutna Harmonija;⁹ on se ne odražava u umjetničkom djelu, nego sebe konstantno rekreira u umjetnosti¹¹ kao svojoj

⁴ F. de Sanctis, »Saggio sul Petrarca«, *Saggi critici*, Napoli 1932. str. 104.

⁵ F. de Sanctis, »La Giovinezza«, *Memorie e scritti giovanili*, Napoli 1930, str. 158—175.

⁶ B. Croce, *Nuovi saggi di estetica*, Bari 1920. str. 190.

⁷ *Ibid.*, str. 191.

⁸ Isp. A. Gramsci, *Letteratura e vita nazionale*, Torino, 1953, str. 61. i R. Wellek, *op. cit.*, str. 39.

⁹ B. Croce, *Discorsi di varia filosofia II*, Bari 1945, str. 2.

¹⁰ B. Croce, »Ludovico Ariosto«, *Letteratura italiana I*, Bari 1957, str. 325.

¹¹ Croceovu misao o spoznaji kao stvaranju, a ne kao običnom odrazu neke objektivne stvarnosti možemo naći i u djelu *Problemi di estetica*, str. 484: »Ako spoznaja ne znači stvaranje ili ponovno stvaranje onoga što je duh proizveo, zar to onda ne predstavlja povratak dualizmu, postavljanju stvari nasuprot mišljenju, sa svim apsurdnostima koje iz toga proizlaze.«

causa efficiens: on je opće koje sebe negira u posebnome. Time je Croce, doduše, prevladao teorijski De Sanctisov dualizam, ali je umjetnost isključio iz historijskog kretanja, jer je potpuno zanemario ulogu umjetnika-individuuma, koji živi u historiji i koji historiju na neki način interpretira u svome djelu. Proces umjetničkog stvaranja iscrpljuje se u rekreaciji nehistorijskog Duha, Harmonije, koja stoji iznad povijesti, univerzalne forme, koja sebe neprekidno rekreira apsolutno posibilitistički i neponovljivo.

Time je Croce stvorio vlastitu estetiku u kojoj su »intuicija« (doživljaj) i »izraz« (forma) jedno te isto; a kako je ta identičnost otrgnuta iz historijskog kretanja, izraz je apsolutno individualan, neponovljiv, nedjeljiv,¹² lišen svake općenitosti, pa prema tome u biti i nekomunikativan; teoretsku mogućnost intersubjektivne komunikacije Croce je nužno nalazio u spekulativnoj pretpostavci da se putem neke metafizičke »simpatije«, razumijevanja i »vibracija« doživljaji jednoga prenose i na ostale;¹³ ili čak u Kantovoj pretpostavci da je u osnovi komunikacija čin transcendentálnih elemenata spoznaje, odnosno univerzalnog Ja, koje transcendirá individualni subjekt i objekt komunikacije, tako da se komunikacija svodi u biti na razgovor Duha sa samim sobom.¹⁴

Poezija shvaćena kao čista forma, kao rekreacija Duha-Harmonije, apsolutno individualna, neponovljiva i nedjeljiva, otimlje se svakom obliku književne ili stilističke kritike, jer ne posjeduje elemente koji bi dopuštali bilo kakvu naučnu sintezu; izraz, identificiran s poezijom,¹⁵ otimlje se iz istih razloga bilo kojem obliku lingvističke analize, budući da je lišen svake općenitosti: svaki njegov element ima svoje konkretno značenje i funkciju jedino u odnosu na cjelinu, i to u trenutku kad je izražen, neponovljivo, budući da je identičan s neponovljivom intuicijom. Izraz je konkretan samo u svome totalitetu, i to ne kao zbir svojih sastavnih dijelova, nego kao »kontinuum«,¹⁶ koji može biti obična eksklamacija pa sve do velike književne poeme.¹⁷ Kao »teoretski« čin, izraz je, dakle, nedostupan egzaktnim naukama, kakve žele biti lingvistika i nauka o književnosti: budući da nije povijestan, izraz predstavlja kategoriju Duha, tako da je njegova analiza dostupna isključivo filozofiji, i to onoj filozofskoj disciplini koje se interes kreće na području intuitivnih kategorija, dakle u estetici.¹⁸ Time je

¹² Isp. B. Croce, *Estetica*, Bari, 1958, str. 76; *Problemi di estetica*, str. 156; *La poesia*, Bari 1936, str. 79.

¹³ B. Croce, *La poesia*, str. 78.

¹⁴ Isp. B. Croce, *Discorsi di varia filosofia I*, Bari 1945, str. 246.

¹⁵ Isp. B. Croce, *Logica*, Bari 1942, str. 73; *Discorsi di varia filosofia*, str. 237.

¹⁶ B. Croce, *Problemi di estetica*, str. 237.

¹⁷ B. Croce, *Estetica*, str. 159—160.

¹⁸ Tako misli i L. Russo u *La critica letteraria contemporanea II* i M. Fubini u »Ragioni storiche e ragioni teoretiche della critica stilistica« *Giornale storico della letteratura italiana*, 1956, str. 509.

Croce lišio tradicionalnu lingvistiku znanstvene sadržajnosti i mogućnosti da se znanstveno autodefinira te ju je sveo na pomoćnu disciplinu estetike, koja je jedina u stanju da prodre u tajne jezične kreacije, u etimon poetskoga izraza.

II

Ta Croceova razmišljanja o odnosu intuicija — izraz i poezija — izraz, mogu imati neki smisao dok ostaju u domeni teoretskih rasprava. Međutim, njega ne zanima čista teorija, jer je i ishodište svih njegovih filozofskih preokupacija praktičke naravi, a to je pitanje pjesničke forme, i to konkretne forme, kakvu nalazimo u pjesnika u kojih je izraz konkretni fizički čin. I baš kad s teoretskih pretpostavki prijedemo na razmatranje Croceovih misli o izrazu kao »konkretnom« činu, otkrit ćemo bezbroj protivurječnosti u svijetlu kojih njegova estetika gubi svoju homogenost i čvrstoću kao sistem te nam daje povoda da pomislimo kako je nastala više iz antipozitivističkih polemičkih pobuda nego li iz dubokoga uvjerenja.

Croce u vrijeme Estetike nije imao jasno određena suda čak ni o kvaliteti jezika-izraza, tj. je li jezik-izraz samo imaginativni ili i fizički čin, vanjski ili isključivo unutrašnji proces. Jasno je samo to da je u Croceovu panestetizmu izraz jedinstven i da obuhvaća sve oblike u kojima Duh rekreira sama sebe. »Postoji i nejezični izraz — piše Croce — izraz boja, crta, zvukova: svi se oni ubrajaju u pojam izraza, koji prema tome obuhvaća sve oblike čovjekove manifestacije, bio on govornik, muzičar, slikar ili bilo što drugo;... jedna od tih manifestacija izraza mora pripadati intuiciji, od koje je potpuno nedjeljiva.«¹⁹ Jezik je, dakle, za Crocea samo jedan od oblika izraza: kao što muzičar kompozicijom tonova, slikar kompozicijom boja — koje izvan totaliteta nemaju nikakva značenja — postiže određen sklad, određen estetski kvalitet, tako i pjesnik slobodnom kompozicijom riječi dobiva određen estetski kvalitet, koji nije jednak zbiru značenja njegovih sastavnih dijelova, koji sami za sebe — kao i boje i zvukovi — nemaju nikakva značenja. Ako pak uzmemo u obzir Croceovu misao da je eksteriorizacija izraza praktički čin²⁰ — a on je nepomirljivo lučio teoretske od praktičkih činova i hijerarhijski ih razlikovao — morat ćemo zaključiti da je izraz shvaćen isključivo kao unutrašnji proces koji se ne može eksteriorizirati, a da se ne izvitoperi, najlogičnija konsekvencija Croceove estetike. Croce to izričito i tvrdi, npr. kad u *Estetici* piše: »Netko nazivlje sadržajem izraz, odnosno unutrašnji čin (koji je za mene već forma), a formom mramor, boje, gla-

¹⁹ B. Croce, *Estetica*, str. 11.

²⁰ B. Croce, »Aestetica in nuce«, *Ultimi saggi*, Bari 1948, str. 17.

sove, zvukove (što za mene više nije forma)«. ²¹ Međutim on isto tako tvrdi da je izraz i fizički čin, koji se može eksteriorizirati: »Unutrašnji izraz istovremeno je i pokret, čin koji se može fizički konstruirati.« ²² Ponekad nalazi i kompromisno rješenje, pa tvrdi da je »uzaludno tražiti neku vezu između spiritualnosti doživljaja i fizičkog zbira glasova, zvukova, boja . . .« ²³ Iz njegove pretpostavke o jeziku kao unutrašnjem činu, nužno proizlazi zaključak da je i poezija, kao »jezik u svome izvornom obliku«, ²⁴ kao »riječ u svojoj nevinosti i čistoći«, ²⁵ također unutrašnji čin. Zato i tvrdi da je poezija »savršena u trenutku kad ju je pjesnik izrekao riječima pjevajući je u sebi: a kad je pjeva na glas, da je drugi čuju i da drugi mogu pjevati, kao neka *schola cantorum*, ili kad je napiše, odnosno objavi, tad je to nova faza, velikog kulturnog i društvenog značaja, čiji karakter, međutim, nije više estetski nego praktički.« ²⁶ Ta Croceova prvobitna koncepcija poezije kao šutnje (koja je u skladu s osnovnim zahtjevima svake idealističke estetike, po kojoj je samo kontemplacija autentična, budući da — za razliku od akcije koja je historijska — stoji izvan vremena), imala je svoga najdosljednijeg nastavljača u G. Gentileu za koga čin umjetnosti nije aktuabilan, jer umjetnost nije mišljenje. Ako se pak aktualizira, misli Gentile, to je zbog toga što »njegova neaktualnost postaje aktualna u mišljenju«, ²⁷ i to ne u mišljenju kao aktu, koje se ne može izraziti, nego kao izrazu, u jeziku-objektu, u apstraktnom govoru, što teoretski predstavlja oskrvrnuće čistoga estetskog akta. Ta teorija o degradaciji umjetnosti u procesu eksteriorizacije embrionalno je prisutna u Croceovoj estetici u kojoj je umjetnička tj. intuitivna spoznaja posebnoga nepremostivo odijeljena od logičke, misaone spoznaje općega, ²⁸ tako da svođenje prve na drugu predstavlja u biti negaciju umjetnosti kao estetskog čina. Međutim, u praksi Croce nedvojbeno smatra poezijom baš konkretni fizički izraz velikih pjesnika i tako negira, kao književni kritičar, svoje teoretske estetičke pretpostavke. »Htio bih naći čovjeka koji voli jezik, tj. koji vodi ljubav s nekom apstrakcijom« — piše Croce u obrani konkretnog izraza-poezije, u polemici s De Amicisom, koji je zahtijevao da se nacionalni jezik mora voljeti zbog slavniha uspomena što ih u sebi nosi, jer je navodno lijep, bogat i snažan; »može se voljeti — nastavlja Croce — jedino riječ u njezinoj konkretnoj formi, u poeziji Dantea,

²¹ B. Croce, *Estetica*, str. 107.

²² B. Croce, *Problemi di estetica*, str. 468. (isp. i B. Croce, *Estetica*, op. cit., 106. i *La poesia*, str. 181.)

²³ *Ibid.*

²⁴ B. Croce, *La poesia*, str. 17.

²⁵ *Ibid.*, str. 193.

²⁶ Isp. bilj. 20.

²⁷ E. Paci, *Dall'esistenzialismo al relazionismo*, Messina—Firenze, 1957, str. 302.

²⁸ Isp. B. Croce, *Estetica*, str. 3.

Ariosta, Machiavellija.«²⁹ Ta identifikacija poezije kao teoretskog čina s onim što je on smatrao praktičkim činom predstavlja očito prvu protivurječnost unutar njegova panestetizma.

Pretpostavka da je jezik-poezija individualan i neponovljiv u svome značenju, navodi Crocea nužno na raznišljanje o logičnosti jezika. Dosljedan strukturi *Estetike*, on inzistira na alogičnosti jezika-poezije, koji je »uvijek u tijesnoj vezi s idejom kao predodžbom, a nikako kao pojmom.«³⁰ Ipak Croce nije nikad uspio naučno dokazati alogičnost jezika, tj. apsolutnu odsutnost uopćavajućih elemenata u semantičkom i historijskom smislu. On je do te alogičnosti uvijek dolazio *a posteriori*, iz potrebe da odijeli intuitivnu spoznaju od logičke, poeziju od mišljenja. A kao dokaz za to služi mu čak i nedvojbena konstatacija da i u nepoetskom jeziku »ima uvijek nečega što se ne može svesti na čistu logiku: takve su, na primjer, metafore, takav je sklad zvukova...«³¹ Takva ga konstatacija ipak ne dovodi do polemike s onima koji vide u jeziku isključivo aktualizaciju logičkih načela, nego do potpuna negiranja svake logičnosti u identitetu intuicija-izraz, čak i onda kad u prisutnost takvih uopćavajućih elemenata ne može ni sam posumnjati.³² Međutim, dok s jedne strane niječe prisutnost uopćavajućih elemenata u jeziku, on istovremeno govori o habitusima (»abiti«), koji »kao korito upravljaju tokom rijeke«; oni doduše »nisu kategorije, niti se mogu zamisliti kao pojmovi nego predstavljaju slično u nesličnome; njihova je važnost u tome što tvore nešto kao kostur tijela stvarnosti. Na njima se temelji individualnost, shvaćena kao empirijski pojam, jer je ona samo zbir habitusa, više ili manje trajnih i koherentnih.«³³ I baš u tim habitusima, koji, doduše, još ne sadrže dijalektiku nekoga historijskog kretanja, treba vidjeti začetak Croceove težnje za jasnijim određenjem biti jezika kao i njegovih stilističkih dilema: čini mi se da je to druga temeljna protivurječnost unutar njegova panestetizma.

Treću protivurječnost možemo lako uočiti u Croceovu stavu prema komunikativnosti poezije. Alogičnost izraza, njegova apsolutna individualnost prejudicira svaku mogućnost komunikacije, budući da ne sadrži nikakav element koji bi bio općenit i na kojem bi se komunikacija mogla zasnovati. Stoga je i pribjegavao metafizičkim rješenjima toga pitanja. Međutim, unatoč tome, on je vjerovao u komunikativnost poezije, tj. konkretnog pjesničkog izraza: kako bi se inače mogla voljeti »riječ u svom konkretnom obliku u poeziji Dantea, Machiavellija,«³⁴

²⁹ B. Croce, *Problemi di estetica*, str. 215.

³⁰ *Ibid.*, str. 184.

³¹ B. Croce, *Discorsi di varia filosofia*, str. 236.

³² B. Croce, *Logica*, str. 71.

³³ B. Croce, *Filosofia della pratica*, Bari 1909, str. 148.

³⁴ *Isp. bilj.* 29.

i kako bi ta ljubav mogla prijeći »granice razuma i nacije«, te se pre-nijeti i »na Horacija, Sofokla, Shellya, na latinski, grčki, engleski, njemački jezik?«³⁵

Te tri protivrječnosti jasno pokazuju kako Croceov panestetizam, koji poriče jeziku svaku vanestetsku vrijednost, a lingvistici naučnost, nema solidne osnove i navode nas na pomisao da je nastao, uglavnom, iz apriorističkih polemičkih razloga, odnosno iz autorova neodoljiva straha da ne prihvati ni najmanji kompromis s materijalizmom A. Labriole (Croceova učitelja, čiji historizam i antideterminizam on nije nikad uspio shvatiti), kao ni s pozitivizmom; međutim, navedene protivurječnosti pokazuju istovremeno i to da su njegove preokupacije bile dublje i nesvodive na takav spekulativni estetički sistem, koji je on u nastavku svoga stvaralaštva uspješno prevladao.

III

Nagovještaj Croceove preorijentacije možemo naći u njegovoj interpretaciji povijesti, o čemu piše: »Prošlost, povijest, jest materija, neodređena materija kreacije, ali formu, nastavak povijesti stvaramo mi, jedino mi, a ne prošlost, koja u stvari ostaje samo materija, kao pjesnikov osjećaj u rađanju poezije.«³⁶ Tu je misao Croce doduše izrekao u polemici s determinizmom pozitivista, da bi istakao presudnu ulogu individuuma u stvaranju povijesti, ulogu koja čovjeku i daje značenje individualnosti, koja se upravo i ostvaruje u praksi, budući da se »otrgnuto od djela obilježje individualnosti ne može odrediti, jer se stapa sa sveopćom ljudskosti«;³⁷ međutim, ta nas misao navodi istovremeno i na zaključak da se Croceova koncepcija povijesti nije zasnivala na apsolutnom posibilizmu i metafizici, nego na načelu vremenitosti historijskog kretanja, po kome vrijeme nije samo atribut procesa, nego bitna komponenta njegove strukture, njegove konkretnosti; a individuum ne ostvaruje vlastitu strukturu time što bi se postavio izvan vremena, nego upravo time što se nalazi u određenoj historijskoj situaciji, kao sintezi prošlosti i budućnosti, odnosno, riječima E. Pacija, »permanentnosti« i »emergentnosti«.³⁸ Nalazeći se u historijskoj situaciji, u polju u kome nije moguća ni apsolutna sloboda izbora, a ni apsolutni determinizam, čovjek je središte historijskog kretanja, jer ostvaruje svoju individualnost izborom u polju mogućnosti, izborom koji istovremeno i pomiče i širi i samo polje, a time i mijenja svijet.

³⁵ *Ibid.*

³⁶ B. Croce, *Filosofia e Storiografia*, Bari 1949, str. 93.

³⁷ B. Croce, *Storiografia e idealità morale*, Bari 1950, str. 18.

³⁸ E. Paci, *op. cit.*, str. 301—332.

To je ishodište Croceove tzv. »cirkularne dijalektike«,³⁹ koja je osnova čitave njegove kasnije misli, i bez koje ga nije moguće ispravno shvatiti: svaki se oblik kretanja sastoji u neprestanom prelaženju materije u formu, praktičkog čina u teoretski, pri čemu praktički čin postaje materija teoretskog čina, tj. stvaralačkog čina, koji prema tome uvijek predstavlja sintezu permanentnosti i emergentnosti. Primijenivši svoju cirkularnu dijalektiku na područje misaonih procesa, Croce je došao do zaključka da spoznaja nije samokreacija Duha koji se postavio izvan vremena, kao neko transcendentno Ja, a ni pasivni odraz neke samopostojeće realnosti: spoznaja je, dakle, aktivni proizvod čovjeka, koji bez sumnje stvara svoju stvarnost, jer je time i uvjetovana njegova individualnost, ali je stvara u određenoj historijskoj situaciji, kojom je ta individualnost uvjetovana. Wittgensteinova misao »granice moga svijeta jesu granice moga jezika«⁴¹ ima u Crocea realističku interpretaciju. Spoznaja, kao teoretski čin, ima neminovno svoju realnu osnovu, koja u spoznajnom procesu postaje materija nove spoznajne sinteze; »intuicija«, taj najnejasniji elemenat njegove estetike, dobiva tako realno značenje: to je ona neposredna, amorfnja čovjekova veza s realnošću, koja se potom racionalizira u spoznajnom procesu, bilo u logičkoj spoznaji univerzalnog, tj. u jeziku-mišljenju,⁴² ili u umjetničkoj spoznaji pojedinačnog, tj. u jeziku-poeziji. Mišljenje i poezija dva su kvantitativno ekvivalentna procesa, koja se ne dadu svesti jedan na drugi, ali kojima alingvistička intuicija (kao potencijalna materija spoznaje) postaje forma, racionalna realnost — jezik. Jezik je dakle, za Crocea, forma i mišljenja i poezije; njihova je razlika u tome što pojedini elementi koji u jeziku-mišljenju imaju određenu logičku vrijednost, u jeziku-poeziji imaju isključivo estetsku vrijednost, u totalitetu umjetničkog djela.

Ako je jezik, kao logička ili umjetnička spoznaja, teoretski čin, dakle forma, on mora, prema cirkularnoj dijalektici, imati svoje praktičko ishodište, koje u spoznajnom procesu postaje materija nove estetske ili logičke sinteze: u takvoj perspektivi jezik nije više rezultat samokreacije Duha, univerzalne forme koja se individualizira u rekreativnom procesu, nego dijalektičkog procesa u kome jezik kao sadržaj postaje jezik-forma, *ergon* postaje *energeja*.

³⁹ Croce ju je najavio u *Filosofia della pratica*, str. 209, kad piše da je svaki praktički čin, svaka akcija »materija novoga estetskog oblikovanja, novoga filozofskog razmišljanja, novoga historijskog ostvarenja.«

⁴⁰ Isp. bilj. 11.

⁴¹ L. Wittgenstein, *Tractatus*, 5. 6, Sarajevo 1960, str. 147.

⁴² »Između dvaju oblika (jezik i mišljenje) ... postoji odnos međusobne povezanosti i ulazanja prvoga u drugo, prodiranja drugoga u prvo« (B. Croce, *Logica*, str. 73); »Misli! znači ujedno i govoriti!« (*ibid.*, str. 70).

Tako je Croce, i protiv svoje volje, deduktivnim putem došao do otkrića jezika-prakse,⁴³ koji će kasnije prerasti u jezik-institut.⁴⁴ To, doduše, predstavlja izvjesnu reviziju Croceovih nazora, ali ne i izmjenu:⁴⁵ radi se o prevladavanju formalizma *Estetike* i rješavanju dilema koje su i tamo bile prisutne.

Croce je u početku imao negativan stav prema takvoj jezičnoj stvarnosti, koja mu se međutim nemilosrdno nametala. Ona je za njega čista praksa, tj.

- a) sredstvo retorike koja jednostavno uzima zvukove jezika-poezije, te se njima praktički služi da bi »proizvela kod ljudi određene dispozicije i navela ih na određenu, unaprijed smišljenu akciju;⁴⁶
- b) stvar, kojom se bavi *Lingvistica Inferior*⁴⁷ (za razliku od *Lingvistike Superior*, tj. estetike), koja promatra jezik kao mrtvu stvar, otrgnutu od živoga jezičnog organizma.⁴⁸

Put od jezika-prakse do jezika-instituta nije bio dug: historičnost jezika-prakse dovelo je Crocea do jedne nove jezične realnosti, koja očito znači premještanje njegovih preokupacija s područja estetike na područje stilistike.

Kao i svaki praktički čin, tako je i jezik-praksa (za razliku od jezika-poezije) za Crocea historijski čin;⁴⁹ on je istovremeno i subjekt i objekt društvenog kretanja: on je tvorevina društva, sredstvo praktičke komunikacije (ne estetske, koja nastaje u momentu kad jezik kao pjesnički izraz nadiđe jezik kao praktički čin), ali istovremeno, kao subjekt kretanja, on »ulazi u moralni život čovjekov, u njegove želje, djelovanje, običaje, let njegove mašte,⁵⁰ i tako utječe na stvaranje

⁴³ Već oko 1910. god. Croce je priznao postojanje »jezika—prakse« (isp. *Problemi di estetica*, str. 470). Jasniju formulaciju dobio je kod Crocea taj pojam kasnije (isp. *Conversazioni critiche I*, Bari 1942, str. 95).

⁴⁴ Pojam »jezik—institut« nije stvorio Croce; on sam tvrdi da usporedba između prava i jezika potječe od Hegela, a nalazi se i kod Jacobija (isp. B. Croce, *Filosofia della pratica*, str. 400 i 376—377). U tom djelu Croce još ostaje samo na analogiji između pojmova »jezik« i »institut«, bez dubljega ulazanja u dijalektiku njihova odnosa; jasniju formulaciju dao je Croce 1941. u poznatoj raspravi protiv Bertonijsa »La filosofia del linguaggio e le sue condizioni in Italia«, *Discorsi di varia filosofia*, str. 235—250.

⁴⁵ Isp. T. De Mauro, »Origine e sviluppo della linguistica Croceana«, *Giornale critico della filosofia italiana*, Firenze, 1954, str. 376—391, i G. Devoto, *Studi di stilistica*, Firenze 1950, str. 15.

⁴⁶ *La Critica*, XX (1922), str. 275—276. Slične misli nalazimo i u *La poesia*, str. 19—20.

⁴⁷ Taj je naziv dao Croceovoj »neestetičkoj« lingvistici S. Cavaciuti u *La teoria linguistica di B. Croce*, Milano 1959, str. 97.

⁴⁸ B. Croce, *Discorsi di varia filosofia*, str. 243.

⁴⁹ B. Croce, *Problemi di estetica*, str. 35.

⁵⁰ B. Croce, *Discorsi di varia filosofia*, str. 241—242.

psihologije jednoga naroda i svega onoga po čemu se jedan narod već na prvi pogled razlikuje od drugoga.⁵¹ Upravo u tom dijalektičkom prožimanju jezika i društva jest bit Croceova jezika-instituta, koji u neku ruku predstavlja sintezu društvene, političke i kulturne povijesti naroda.

Jezik-institut jest dakle, određeno stanje jezika, tako da se njegova povijest ne može identificirati s historijom jezika; ako je realnost neprekidno postajanje, te »ne postoji neka stvarnost za sebe, nego samo u historijskom odnosu s ljudima koji je mijenjaju«,⁵² onda je i jezik kao živi organizam neprekidno nadilaženje jezika-instituta, a povijest jezika jest »povijest jezičnih inovacija«,⁵³ koje u biti znače konstantno prevladavanje, odnosno, negaciju instituta. Povijest instituta ne može se identificirati ni s poviješću kulture, jer je i povijest kulture povijest nadilaženja, a ne zbir stanja (tako je već mislio i G. B. Vico),⁵⁴ tako da sinkronična slika jezika-instituta otkriva upravo trenutak povijesti jednoga naroda u kome se društveni odnosi institucionaliziraju, a kultura nalazi vlastiti izraz u jezičnom institutu, kao sredstvu praktičke komunikacije.⁵⁵ Zbog toga i »nije moguće — piše Croce — rekonstruirati u cijelosti povijest jednoga društva, ako se ne povede računa, između ostaloga, i o onome što se događa u jezičnom institutu«. ⁵⁶ Time je Croce prvi put odredio konkretno i zadaću Lingvistike Inferior, kojoj je namijenio zadatak da otkrije u kojoj se mjeri razvoj misli i običaja odražava u riječima, fonemima, njihovu značenju, u sintaktičkim konstrukcijama: njezina je zadaća »da otkrije podrijetlo tih znakova, tj. potrebu za komunikacijom zbog koje su nastali, kojoj oni služe, radi koje će se mijenjati, preinačiti, osvježiti ili će biti odstranjeni«. ⁵⁷ Iako je i time Croce u stvari lišio lingvistiku mogućnosti da se bavi istinskim pitanjima jezika (koja je on uvijek prenosio na estetiku) te je gotovo sveo na neku vrstu pomoćne historijske nauke, koja u jeziku, kao jednom od fenomena određenog kulturno-historijskog stanja, otkriva prisutnost historijskog elementa, ipak joj je, prvi put, priznao neki znanstveni karakter i prihvatio njezinu koegzistenciju s Lingvistikom Superior, tj. estetikom.

Ako jezik-institut nije jezik kao stvaranje, nego kao stanje, on nužno, prema Croceovoj cirkularnoj dijalektici, postaje materija nove jezične sinteze, koja prema tome ne znači objektivizaciju jezika-insti-

⁵¹ Isp. A. Gramsci, *Letteratura e vita nazionale*, str. 23.

⁵² A. Gramsci, *Il materialismo storico e la filosofia di Benedetto Croce*, Torino, 1949, str. 23.

⁵³ A. Gramsci, *Letteratura e vita nazionale*, str. 210.

⁵⁴ Isp. B. Terracini, *Conflitti di lingua e di cultura*, Venezia, 1957, str. 165—174.

⁵⁵ Takav stav ima i Gramsci u *Letteratura e vita nazionale*, i B. Terracini u citiranom djelu.

⁵⁶ B. Croce, *Discorsi di varia filosofia*, str. 242.

⁵⁷ B. Croce, *Lecture di poeti*, str. 249—250.

tuta, nego baš njegovu negaciju, koja će se kasnije, postavši praksa, institucionalizirati, tj. prilagoditi komunikativnim potrebama društva u određenoj historijskoj situaciji, da bi tako postala nova potencijalna materija daljnjega razvoja jezika. Dijalektiku razvoja jezika on je, dakle, shvaćao kao neprekidnu negaciju jezika-instituta novom jezičnom formom, koja će, u svojoj mogućnosti da se institucionalizira, imati nužno klicu vlastite negacije.

Da bi jezik-institut, kao potencijalna materija nove jezične sinteze, mogao zaista biti sadržaj dijalektičkog razvoja jezika, on ne može biti neki samopostojeći Entitet, neka stvarnost za sebe, izvan onoga procesa u kome »materija jest materija samo u odnosu na formu koja iz nje proizlazi«. ⁵⁸ On može, po Croceu biti realnost jedino kao mogućnost, tj. kao historijska situacija koja predstavlja sintezu permanentnosti i emergentnosti. ⁵⁹ I tu nam se nameće usporredba između Crocea i vodećega talijanskog stilističara G. Devota, koji, unatoč svojim antikročeanskim stavovima u književnosti ⁶⁰ prihvaća Croceov pojam jezičnog instituta, kao njegovu najrevolucionarniju misao, kojom je uspješno prevladao apsolutni idealizam vlastite estetike. ⁶¹ Ipak se Devoto bitno razlikuje od Crocea po tome što shvaća jezični institut, kako je to dobro uočio E. Paci, ⁶² kao pravni institut, ⁶³ i to ne samo formalno nego i sadržajno, kao sistem apstraktnih zakona i normi, koje pojedinci aktualiziraju individualnim govorom. »Njegova živuća ravnoteža proizlazi — piše Devoto — iz konkretne manifestacije njegova postojanja, od sudaca koji primjenjuju zakone, adaptirajući slobodno apstraktnost normi«. ⁶⁴ Nema sumnje da je Devoto takvom definicijom želio odrediti strukturu instituta kao polja mogućnosti u kome se realizira čovjekova sloboda; međutim, identificirajući jezik s pravom, on je i nehotice zapao u pozitivizam i ograničio polje mogućnosti. Pravo je samo djelomično historijska situacija: kao nadgradnja ono je odraz određenog društvenog stanja, koje prema vlastitim potrebama može, nasilno ili po dogovoru, i negirati čitavu historiju i potpuno podrediti institut vlastitim potrebama. Croceov pojam jezičnog instituta, koji se postepeno formirao od god. 1903. do 1941. ne može se svesti na strukture prava kao praksa; on bi se mogao identificirati

⁵⁸ B. Croce, *Discorsi di varia filosofia*, str. 241—242.

⁵⁹ Isp. bilj. 38.

⁶⁰ Croce sigurno ne bi prihvatio Devotovo mišljenje da je Proust »uložio veliki napor da bi podvrgnuo gramatičkim pravilima najsićnije nijanse svijesti« te da je »uložio najveći napor u trenutku kad je ublažio vanjski svijet, zatvorivši ga u granice gramatičkih mogućnosti« (isp. G. Devoto, *Studi di stilistica*, str. 32).

⁶¹ G. Devoto, »Croce storico e Croce linguista«, *Benedetto Croce a cura di F. Flora*, Milano 1953, str. 190—191.

⁶² E. Paci, *op. cit.*, str. 320.

⁶³ Croce je zastupao isto takvo mišljenje još u *Filosofia della pratica*.

⁶⁴ G. Devoto, *I fondamenti della storia linguistica*, Firenze 1951, str. 29.

jedino s idealnim pravom čiji bi svaki stupanj razvoja predstavljao sintezu permanentnosti i emergentnosti: permanentnost instituta garantira jeziku nerazdvojivu vezu s prošlošću (vezu koju nije moguće potpuno raskinuti, bez težih posljedica, arbitrarnim zahvatima), a emergentnost omogućuje pojedincima da slobodno, a to znači na osnovu historijski određenog kriterija poimanja slobode, zasnovanog prvenstveno na saznanju o graničnim mogućnostima komunikacije, šire i pomiču granice instituta, uvjetujući tako njegov razvoj. Za Devota je jezik »instrument, nerazdvojivi realizator i simplifikator«, ali »koji sputava i vrši nasilje nad konkretnošću i istinom naših intuicija«;⁶⁵ na osnovu navedenih pretpostavki možemo zaključiti da je za Crocea jezik polje unutar kojega se jedino i može racionalizirati čovjekova intuicija, bilo u obliku poetske ili logičke spoznaje, i tako ostvariti čovjekova sloboda. Jezik-institut, shvaćen kao norma koja bi se realizirala u individualnom izrazu, predstavlja bez sumnje instrument nasilja nad čovjekovom slobodom; kao potencijalna materija izraza, kao mogućnost koja svojom emergentnošću teži nezadrživo k vlastitom nadilaženju, širenju — jer to je jedini način da ostane mogućnost i ne postane norma — predstavlja polje čovjekove slobode.⁶⁶ Jezik-institut, međutim, postaje instrument nasilja nad slobodom ličnosti onih pojedinaca kojih je jedinstvo jezika i mišljenja razbijeno, te *misle* jezičnim strukturama jednoga jezika, a *izražavaju* se drugima, što u biti znači da u sebi vrše proces prevođenja vlastita izraza — o čemu će biti riječi kasnije (taj je problem prisutan naročito u tzv. *bilinquista*, te nas navodi na razmišljanje o tome u kojoj je mjeri bilingvizam uopće moguć, a ako i jest, širi li intelektualne granice individualnosti, ili pak razdire ličnost). Za Crocea, dakle, jezik nije apstraktni entitet koji bi se neprekidno konkretizirao u individualnom izrazu (materija koja bi dobivala različite forme), nego izraz u biti predstavlja konstantno nadilaženje instituta kao mogućnosti u jednoj sintezi koja u svakom slučaju predstavlja novu realnost, jedinu konkretnu jezičnu realnost; ona međutim, imanentno sadrži onaj historijski elemenat što ga je E. Paci nazvao »permanentnost«, W. Humboldt »unutrašnjom formom jezika«,⁶⁷ a koji, ulazeći duboko u historiju pojedinih naroda, omogućuje komunikaciju među ljudima.

Takvim poimanjem jezika Croce se udaljio od pozitivističke teorije o jeziku kao odrazu nekoga objektivnog kretanja, koje bi postojalo mimo njega, ali i od idealističke teze o jeziku kao čistoj formi kojom pojedini narodi, kao i pojedinci izražavaju na različite načine jedan jedinstveni sadržaj, univerzalni Logos. Jezik, kao aktivni

⁶⁵ G. Devoto, *Studi di stilistica*, str. 6.

⁶⁶ »Mogućnost jest sloboda«, pisao je A. Gramsci u *Il Materialismo storico e la filosofia di B. Croce*, str. 35.

⁶⁷ Isp. B. Terracini, *op. cit.*, str. 135. (P. Guiraud govori o »podlingvističkim strukturama«; isp. P. G. *Stilistika*, Sarajevo 1964, str. 70).

stvaralac povijesti nije samo običan instrument mišljenja, nego misao kao takva, forma kojom alingvistička intuicija postaje realnost. To znači da se pojedini narodi, kao društveno-historijski entiteti, ne razlikuju samo formalno, po načinu kojim izražavaju pojedinu misao koja bi postojala izvan njihove povijesti, nego i sadržajno, po mogućnosti mišljenja uopće: ne po tome kako misle, nego i po tome što misle, ili bolje, što su u stanju da smisle. Činjenica da se pojedine misli izražene instrumentima jednoga jezika, ne mogu izraziti instrumentima svakoga drugog jezika, dokazuje da pojedini narodi (kao uostalom i pojedinci, pripadnici istoga jezičnog područja) i *ne dolaze* do istih misli, što, međutim, nikako ne može poslužiti kao povod za neku hijerarhijsku podjelu jezika na više i niže, bogatije i siromašnije.⁶⁸ U svojoj imanentnoj težnji da prevlada dogmatizam vlastite estetike, Croce je uspješno prevladao lingvistički ontologizam i suvremenom interpretacijom teorije o historičnosti jezika, koju je davno prije njega nagovijestio G. B. Vico, dokazao da je mogućnost svodenja pojedinih jezika na zajednički sadržaj, bez ostatka, tj. na zajedničku materiju mišljenja — o čemu govori i Ch. Bally⁶⁹ — irealna, jer bi to značilo negiranje historije, a prihvaćanje neke samopostojeće univerzalne misli, koju jezik, kao instrument, interpretira; predstavljalo bi idejnu osnovu za praktičko prihvaćanje *meta jezika*, koji predlaže neopozitivizam. Croce, koji doduše nije nikada ni pokušao riješiti taj problem u vezi s genetičkom, odnosno, historijskom srodnošću pojedinih jezika, odredio je time ujedno i svoj stav prema univerzalnom jeziku, kao sredstvu univerzalne komunikacije. Takav metajezik, kojem suvremena naučna misao, opravdano ili neopravdano, posvećuje dovoljno pažnje (iako bi se njime intersubjektivna komunikacija svela na običan kibernetički mehanizam), predstavlja, za Crocea, *contradictio in terminis*: kao sredstvo komunikacije takav bi jezik bio paradoksalan, budući da bi se njegova univerzalnost nužno poistovetila s univerzalnošću misli, što bi u krajnjoj liniji predstavljalo komunikaciju Duha sa samim sobom, odnosno ostvarenje Hegelova Apsolutnoga duha.⁷⁰ Jezik, kao sredstvo komunikacije, potreban je samo dok postoji potreba za komunikacijom; a ova je shvatljiva samo dok postoji neidentičnost subjekata, kao međusobno komuniciranje alteriteta, koji u svojoj singularnosti posjeduju i tu mogućnost. »Singularnost ne znači i jedinstvo — piše G. Nencioni. Ne postoje dva individua koja bi bila potpuno jednaka niti potpuno različita, jer u tom

⁶⁸ Takvo mišljenje zastupa u biti B. Terracini, *op. cit.*, str. 134. i A. Schaff, *Wstęp do Semantyki*, Warszawa 1960 (isp. A. Šaf, *Uvod u Semantiku*, Beograd, 1965, str. 80).

⁶⁹ U *Traité de stylistique française*, Paris 1951.

⁷⁰ Prema Croceu takvo univerzalno sredstvo komunikacije »ili ne bi bilo jezik, ili ne bi bilo univerzalno« (isp. *Problemi di estetica*, str. 196).

slučaju ne bi mogli komunicirati.«⁷¹ Ako je istina da »objektivno znači univerzalno subjektivno«, kako to misli Gramsci,⁷² onda i jezik, kao objektivna realnost, pretpostavlja ostvarenje apsolutne subjektivnosti, a to znači transcendenciju ljudskoga u božanskom i kraj povijesti čovječanstva. Croce, doduše, ne isključuje teoretsku mogućnost takva kretanja, ali tvrdi da u svakom slučaju to sredstvo komunikacije više ne bi bio jezik, niti bi sudionici u komunikaciji više bili ljudi, jer bi im nedostajalo osnovno obilježje čovjeka, a to je sloboda,⁷³ koja se ostvaruje slobodom izbora. »Mogućnost je sloboda«,⁷⁴ pisao je Gramsci, jer samo tako pojedinac ostvaruje svoju »ljudskost«, time što »mijenja svijet, opće odnose, . . . ostvaruje sebe, razvija sebe.«⁷⁵

Iako Croce nije nikada eksplicitno priznao, kraj estetske, i stilističku vrijednost izraza, iznesene premise omogućuju nam da izvedemo određene zaključke. Ako jezik nije norma, izraz ne može biti konkretizacija neke apstraktne norme, jer bi to značilo da on djeluje u smislu normiranja jezika-instituta, a time i postepenog smanjivanja mogućnosti istinske međuljudske komunikacije.⁷⁶ Izraz je za Crocea najveća garancija mogućnosti intersubjektivne komunikacije i razumijevanja drugih, što za njega znači »privikavati se na njegovu psihologiju, polazeći od vlastite i vraćajući se k njoj.«⁷⁷ Individualni izraz je za Crocea uvijek stil, koji ne znači nikakvo skretanje od norme, kako to tvrde neki suvremeni stilističari,⁷⁸ nego baš sprečavanje normiranja, dakle, odumiranja jezika: u tome i jeste nenadomjestiva historijska uloga individualnog izraza, tj. stila. Regeneracijom već postojećih izbora i predlaganjem novih, koje institut u praksi, po imanentnom kriteriju »unutrašnje forme jezika« prihvaća ili ne, on vrši neprekidnu negaciju instituta, kao polja mogućnosti, ali i njegovo bezbolno kvalitativno širenje, — što u stvari predstavlja povijest jezika, koji tako, po riječima E. Pacija, »istovremeno i umire i rada se, da bi pronašao *le temps perdu* u *le temps retrouvé* novih mogućnosti za život.«⁷⁹ Ta neprekidna regeneracija polja mogućnosti, djelovanjem individualnog izraza kao stvaralačkog akta unutar određene historijske situacije, sprečava entropiju jezika i obnavlja, u novoj

⁷¹ G. Nencioni, *Idealismo e realismo nella scienza del linguaggio*. Firenze 1946, str. 66.

⁷² A. Gramsci, *Il Materialismo storico e la filosofia di B. Croce*, str. 142.

⁷³ Isp. B. Croce, *Problemi di estetica*, str. 194.

⁷⁴ Isp. bilj. 66.

⁷⁵ A. Gramsci, *ibid.*, str. 35.

⁷⁶ B. Migliorini tvrdi da činovnik koji ispunjava formulare i prima stranke iza šaltera, nije više čovjek nego institucija (isp. B. Migliorini, *Lingua contemporanea*, Firenze 1938, str. 28).

⁷⁷ Isp. bilj. 73.

⁷⁸ Čak i neki Croceovi sljedbenici, pripadnici »stilističkog kriticism«, npr. L. Spitzer, *Critica stilistica e Storia del linguaggio*, Bari 1954, str. 15.

⁷⁹ E. Paci, *op. cit.*, str. 324.

historijskoj situaciji, mogućnost intersubjektivne komunikacije koja bi praktički prestala kad bi institut prestao biti mogućnost i postao norma (čemu on po inerciji neminovno teži).

IV

Ustanovivši da je za Crocea individualni izraz uvijek stil, nameće se pitanje je li za njega stil uvijek umjetnost. Sudeći prema načelima *Estetike*, odgovor bi trebalo da bude potvrđan, jer su u *Estetici* izraz i poezija identificirani. Izneseone stilističke premise dovode nas, međutim, do zaključka — do kojega je došao i E. Paci — da je za Crocea stil umjetnost kad uspije izraziti određeni historijski sadržaj koji se ne dâ izraziti postojećim stilističkim mogućnostima,⁸⁰ kad izražava nov odnos prema stvarnosti, nov senzibilitet, način doživljavanja svijeta, koji teži da postane forma, poezija. Umjetnički stil predstavlja uvijek nov stilistički izbor, koji sprečava prirodenu tendenciju umjetničkog izraza da se institucionalizira kao norma i da postane nekomunikativan-nesposoban da izrazi novo. Umjetnički stil ima uvijek i estetsku vrijednost, jer u novosti svoje partikularnosti sadrži uvijek savršeni umjetnički totalitet, koji tako nadživljuje institucionalizatorske tendencije vlastitog vremena i stvara svoju povijest. Takav jezični izbor predstavlja historijski uvijek nešto novo, jer kao jezična sinteza novog historijskog sadržaja, omogućuje da u novom obliku »beskonačno postane konačno, univerzalno postane partikularno«.⁸¹ Time povijest dobiva svoju formu, svoj izraz, kao sintezu svih heterogenih konstitutivnih elemenata određenog historijskog momenta. Stil, kao umjetnička forma, postaje tako jezik historije, kojim će ona govoriti o sebi u budućnosti. To je onaj proces koji je Gramsci nazvao »historizacijom pjesničkog doživljaja«⁸² — proces kojim umjetnik ostvaruje svoju umjetničku ličnost u komunikaciji sa svojom epohom i historijom, koja pak nalazi sebe, prepoznaje se, u umjetničkom djelu. Komunikativna mogućnost umjetničkog stila, kao nove jezične mogućnosti, nužno je »obrnuto proporcionalna mogućnostima komunikacije koje nudi jezični institut«⁸³ već postojećim izborima, i slabi razmjerno kvaliteti novoga, koje u sebi nosi; ali je upravo iz tih razloga umjetnički izraz univerzalno sve komunikativniji, jer izražava kvalitete koji su institucionalno neizrazivi, ali zato univerzalno shvatljivi (jasno, zavisno od mogućnosti shvaćanja poezije uopće). Umjetnički stil, šireći granice određena jezičnog instituta i kvantitativno i kvalitativno,

⁸⁰ *Ibid.*, str. 328.

⁸¹ *Ibid.*, str. 331.

⁸² A. Gramsci, *Letteratura e vita nazionale*, str. 65.

⁸³ E. Paci, *op. cit.*, str. 330.

obnavlja njegovu komunikativnu moć te istovremeno sudjeluje u procesu obnavljanja međuljudske komunikacije i izvan granica određene historijsko-etničke grupe, uvjetujući tako kontinuitet historije čovječanstva. »Ako filozofija mora ne samo spoznati nego i mijenjati svijet — piše E. Paci — poezija nam nudi oblik te promjene, oblik koji se ne može jednostavno shvatiti, riječ koja se ne može pasivno pročitati, nego interpretirati putem mijenjanja interpretatora, nadilaženja vlastitog Ja, ulaženjem u odnos s ljudima, u ljudskom svijetu u kojem se univerzalnost ostvaruje u svojoj konkretnosti.«⁸⁴ A umjetnička komunikacija bitno se razlikuje od komunikacije koju bi omogućio univerzalni formalno-logički jezik. »Dok je univerzalnost formalno-logičkog jezika, kao logička sintaksa koja mimoilazi svako usmjerenje k vrijednosti, apstraktna — piše E. Paci — univerzalnost estetske forme jest univerzalnost pozitivne mogućnosti, koju evocira i simbolizira konkretni izraz.«⁸⁵

Ta nas misao velikoga suvremenog talijanskog filozofa i teoretičara umjetnosti uvodi baš u središte Croceove teorije o umjetničkoj komunikaciji, i pokazuje koliko je Croce i danas prisutan u talijanskoj kulturi. Postavivši u osnovu poetskog stvaranja dijalektički odnos jezik-institut: jezik-izraz, Croce je prevladao vlastiti metafizički estelizam i u poimanju umjetničke komunikacije dao tom pitanju izrazitu anti-metafizičku interpretaciju, prema kojoj se mogućnost doživljavanja pjesničkog djela ne zasniva više na pasivnom primanju »vibracija« ili na transcendenciji k metafizičnom, nego na mogućnosti interpretacije poezije, tj. na mogućnosti koju pjesnička forma (pjesnikov jezik) daje, da se historijski rekreira pjesnikov doživljaj, da se aktualizira, da mu se dade novi život. Time je Croce indirektno našao i rješenje, za njega dotada gotovo nerješivog pitanja, gdje prestaje izraz, a gdje počinje komunikacija poezije. Za razliku od metafizičke »vibracije« koja je nehistorijska, »interpretacija je — piše Croce — historijska,«⁸⁶ što znači da u procesu interpretacije pojedinac ne ostvaruje pasivni odnos prema poeziji, kao prema nekom objektu koji bi bio odijeljen od njegove ličnosti, nego je rekreira, kako piše E. Paci, »prema vlastitim mogućnostima estetske kreacije i rekreacije.«⁸⁷ Kao i poetska kreacija, tako je i interpretativna rekreacija individualan čin, koji se kvalitativno ne razlikuje od pjesnikova iskonskog doživljaja;⁸⁸ razlika je u tome što u poetskoj kreaciji određeni historijski sadržaj postepeno prerasta u formu i konačno nestaje u njoj, dok se proces interpretacije poezije zasniva na mogućnosti da se u umjetničkoj formi »otkrije«

⁸⁴ E. Paci, *Esistenzialismo e Storicismo*, Verona 1950, str. 100.

⁸⁵ E. Paci, *Dall'Esistenzialismo al Relazionismo*, str. 331.

⁸⁶ B. Croce, *La poesia*, str. 80.

⁸⁷ E. Paci, *ibid.*, str. 331.

⁸⁸ B. Croce, *Problemi di estetica*, str. 467.

određen historijski sadržaj, što je uvijek individualan čin. Ako je s gledišta estetike, tj. izraza, umjetnička forma uvijek totalna manifestacija umjetnikove ličnosti, koja »umire kao čovjek svoga vremena, da bi se ponovno rodila u svome djelu i pjesničkom izrazu«,⁸⁹ i tako — erpući iz harmonijske mogućnosti svega, izrazila jedan »novi vid vrijednosti, lijepog i dobrog, u vrijeme kad »određena historijska epoha teži k tome da se zatvori i umre«,⁹⁰ ona je sa gledišta stilistike, tj. komunikacije, mogućnost, jer njezina univerzalnost pruža neograničene mogućnosti interpretacije, sa strane pojedinaca i epoha. Prema tome, ako je jezik-institut mogućnost u odnosu na pjesnički izraz, ova je pak mogućnost u odnosu na njegovu interpretaciju. Komunikativna univerzalnost pjesničke forme (koja je upravno proporcionalna veličini pjesničkog djela) omogućuje kritičaru slobodnu interpretaciju djela i puno ispoljavanje vlastitih kritičkih i interpretatorskih mogućnosti, tako da je interpretacija prave poezije uvijek nova kreacija, nova historizacija pjesničkog djela, koje tako, mijenjajući se, živi u historiji. Istinskom umjetničkom djelu ne može se dati jedna jedina interpretacija koja bi imala, vremenski i prostorno, univerzalnu vrijednost: svaki pojedinac, svaka historijska epoha prilazi umjetničkom djelu s vlastitim interpretatorskim mogućnostima, nastojeći da u djelu otkrije sebe; veličina djela zavisi od mogućnosti da u njemu sebe i nade. Nije velik umjetnik onaj koji nameće čitaocu jednu jedinu interpretaciju, jedno jedino estetsko doživljavanje: velika umjetnička djela žive u povijesti upravo zbog toga što su u stanju da se neprekidno obnavljaju.

Ali mogućnost interpretacije poezije Croce nerazdvojno vezuje za mogućnost doživljavanja zvučne strukture pjesničkog djela, kojom »ulazi u dušu čitaoca predodžba sadržana u onom zvuku«. ⁹¹ Pisani jezik je komunikativan jedino ako je u stanju da otkrije čitaocu melodiju izgovorene riječi. »Čitati poeziju, čitati je zaista — piše Croce — znači jednostavno primati njezine izvorne zvukove te u njima doživljavati predodžbe izvorne poezije«, (kao što i »govoriti stranim jezikom znači doživljavati i misliti tim jezikom«). ⁹² Nema sumnje da je Croce tu imao na umu čitav onaj melodijski i ritmički kompleks zvučnih elemenata koji tvore ono što je Bally nazvao »melodijskom krivuljom« jezika, ⁹³ po kojoj se jedan jezik već na prvi pogled razlikuje od drugoga. Interpretacija poezije tako prestaje biti isključivo estetički

⁸⁹ E. Paci, *Dizionario di filosofia*, Edizioni di Comunità, Milano, 1957, str. 517.

⁹⁰ *Ibid.*

⁹¹ B. Croce, *La poesia*, str. 79—80.

⁹² *Ibid.*, str. 105.

⁹³ Ch. Bally, *Linguistica generale e linguistica francese*, Il Saggiatore, Milano 1963, str. 75.

problem i poprima izrazito stilističku vrijednost, jer se zasniva na mogućnosti prodiranja u tajne onoga polja koje, ako s estetičkog gledišta i sputava pjesnikovu slobodu izražavanja, ipak jedino omogućuje pjesniku da se potpuno izrazi, što bez sumnje ne bi mogao postići jezičnim instrumentima kakva drugoga polja.

Time i Croceova teorija o mogućnosti prevodenja pjesničkog djela dobiva druge dimenzije: teškoće u prevodenju ne proizlaze samo iz nemogućnosti da se prevedu na drugi jezik sve one estetske nijanse što ih je pjesnik izrazio, kako je to, međutim, Croce mislio u vrijeme *Estetike* (a ta bi se misao mogla u potpunosti prihvatiti samo kad se radi o eventualnom pokušaju izražavanja pjesničkog doživljaja drugim instrumentima istoga jezičnog instituta); istinske teškoće proizlaze iz činjenice što je nemoguće izraziti, jezičnim instrumentima bilo koga jezičnog polja, sve one doživljaje i psihičke procese, što ih je pjesnik izrazio; oni se mogu doživjeti, ukoliko uspijemo prodrijeti u sve izražajne mogućnosti pjesnikova jezika,⁹⁴ tj. ako potpuno ovladamo tim jezikom, ali se ne mogu i prevesti na drugi jezik, jer bi to značilo transponirati pjesnikov doživljaj ne samo na tuđi jezik, nego i, po riječima Croceovim, na tuđu »misleću misao« (*il pensiero pensante*),⁹⁵ što je nemoguće i teoretski, kao i praktički, jer bi to značilo negaciju povijesti, tj. onoga dijalektičkog prožimanja permanentnosti i emergentnosti u historijskom kretanju naroda, što je baš poezija najadekvatnije izrazila i ostvarila. Na osnovu Croceovih gnozeoloških pretpostavki lako je zaključiti da za njega svaki oblik umjetničke ili neumjetničke komunikacije ne znači pasivno odražavanje tuđih misli ili osjećaja, nego da je to aktivni proces interpretacije, odnosno rekreacije tuđega izraza prema vlastitim psihološkim, kulturnim, logičkim mogućnostima i dispozicijama. »Dijalog je uvijek drama — tako misli i Terracini — prikrivena i vidljiva drama, istovremeno i sukob i suradnja dviju ličnosti u potrazi za kobno nesavršenim razumijevanjem.«⁹⁶ Ali »prevodenje nije samo razumijevanje nego i reproduciranje onoga što su drugi rekli«;⁹⁷ ono bi u apsolutnom smislu bilo teoretski moguće kad bi se jezik mogao bez ostatka svesti na sadržaj, o čemu je ranije bilo riječi. Međutim, strukturalne (a to znači i formalne i sadržajne) razlike među pojedinim jezicima dolaze najjasnije do izražaja baš pri pokušaju prevodenja poezije, tj. konkretnog jezika, onoga koji živi isključivo u pojedinostima pjesničkoga stila. Stoga prevodenje i može biti isključivo filološki rad uspoređivanja misaono-

⁹⁴ Croce oštro kritizira teoriju prema kojoj, navodno, »prijevodi su tako neminovni, da kadgod čitamo koju pjesmu ili govorimo kojim stranim jezikom istovremeno prevodimo na naš jezik« (isp. B. Croce, *La poesia*, str. 104—105).

⁹⁵ *Ibid.*, str. 105.

⁹⁶ B. Terracini, *op. cit.*, str. 50—51.

⁹⁷ *Ibid.*, str. 53.

izražajnih mogućnosti pojedinih jezika. Zbog toga se i Croce, koji je uvijek s nepovjerenjem govorio o prijevodima, bavio tim radom, i to vrlo često, upravo zato da bi što dublje ušao u pojedinosti jezika s kojega je prevodio. Prevodeći Goethea — piše Terracini, interpretirajući Croceove misli — Croceu se sve više otkrivala »unutrašnja forma« Goetheova jezika, koji se toliko razlikuje od Croceova jezika i koji tako majestetično postaje realnost u pjesničkoj formi Goetheove lirike.⁹⁸ Izvan tih granica, prijevod poezije u svakom slučaju promašuje original, jer predstavlja samo jedan od bezbroj njegovih mogućih interpretacija. To će biti možda filološki rad, tj. aktualizirana i simplificirana poezija, u kojoj je pjesnička riječ semantički jednostrano interpretirana i ograničena, izgubila svoju univerzalnost; ili će to možda biti — ukoliko je prevodilac pjesnik — nova pjesnička kreacija, otvorena novim mogućnostima doživljavanja i interpretacije. To, međutim, neće više nikako biti dijalog između čitaoca i pjesnika, nego u svakom slučaju između čitaoca i prevodioca, odnosno novoga pjesnika: radit će se, dakle, o nekoj vrsti komunikacije drugoga reda. »Prevodilac radi za sebe — pisao je Terracini gotovo interpretirajući Croceove misli —; tako mu slatko odzvanja jeka onoga nepoznatog glasa, da je želi izraziti vlastitim jezikom, pa je prevodi, kao što se ubire cvijet da bi se metnuo među stranice knjige«. ⁹⁹ Ni veliki se Shelley nije mogao oteti viziji uvenula cvijeta pri definiranju prijevoda poezije. »Prevesti pjesničko djelo — pisao je Shelley — to je kao i pokušaj da se iz cvijeta umjetno izolira prauzrok njegove boje i mirisa.« ¹⁰⁰ Veličina pjesničkog djela — koja ovisi prvenstveno o tome u kojoj je mjeri neki sadržaj postao forma i identificirao se s njome — obrnuto je proporcionalna mogućnosti njegova prevodenja: prijevod velikoga pjesničkog djela može imati neku vrijednost samo za onoga tko ga je preveo, za pjesnika ili filologa, dok književna retorika, koje riječi ne prelaze granice najobičnijeg utilitarizma, nije vrijedna prevodičeva truda.

Shelleyjeva poetična definicija odnosa između pjesničkog originala i njegova prijevoda nalazi kod Crocea svoju teoretsku interpretaciju; u tome i jest aktualnost Croceovih misli, aktualnost koju će nedvojbeno uočiti svaki književni kritičar i stilističar, koji ne sumnja u to da je poezija djelo čovjeka, njegova slobodnog izbora u određenoj historijskoj situaciji. Taj izbor, koji nije determiniran nikakvom metafizičkom silom, zvala se ona Duh ili društveno-ekonomski odnosi, ali koji nije niti obična šahovska igra prefabriciranim figurama¹⁰¹ najjevolovitija je manifestacija umjetnikove ličnosti kao historijskog bića koje,

⁹⁸ *Ibid.*, str. 112.

⁹⁹ *Ibid.*, str. 121.

¹⁰⁰ Citirano prema: B. Croce, *La poesia*, str. 279.

¹⁰¹ Tako misle neki pobornici neopozitivizma, kao Hempel, Carnap, Ayer.

u želji da izrazi neki novi historijski sadržaj, nužno širi i pomiče granice jezika-instituta, obnavlja njegovu komunikativnu moć i tako stvara njegovu povijest.

*

Aktualnost Croceovih misli moguće je nazreti ukoliko se njima pride bez ikakvih predrasuda, te se ne vrednuju isključivo na osnovu pojedinačnih njegovih djela (npr. *Estetike*, koja nam ne otkriva cjelovitu piščevu ličnost); ni na osnovu njegove građansko-liberalističke interpretacije historijskih zbivanja, koja je nastala, uglavnom, u polemici s tadašnjim talijanskim marksistima, a prvenstveno s A. Labriolom; ni na osnovu njegove liberalističke kritike marksizma, ili bolje, političke ekonomije, s čime je on bio poistovjetio marksizam.

Nema sumnje da je danas Croce najpopularniji u krugovima idealističke lingvistike i genetičke stilistike, koje predstavnici otvoreno prihvaćaju njegove teoretske pretpostavke.¹⁰² Međutim, za razliku od genetičara, koji polaze uglavnom od njegovih estetičkih pretpostavki te poistovjećuju stilistiku i estetiku, Croce je svojom dijalektičkom interpretacijom odnosa između *langue* i *parole* uspješno prevladao metafizičnost svoje estetike, teoretski tačno razgraničio estetiku od stilistike i tako odredio u kojim je uvjetima odnos između ekspresivnosti i komunikativnosti jezika proporcionalan i dijalektičan. Polazeći od pretpostavke da individualnim izrazom čovjek ostvaruje svoju ljudskost, on je istakao i historijsku važnost stilističkih obnavljanja: ona su nužan uvjet historijskog kretanja ljudskoga društva, kao temelj istinskog ljudskog sporazumijevanja, koje bi teoretski prestalo, i kao mogućnost i kao potreba u ljudskoj zajednici zasnovanoj na čisto logičkim vezama nekog umjetnog univerzalnog jezika, koji bi predstavljao konačno ostvarenje Hegelove vizije svijeta.

Croceovo poimanje poezije i umjetničkog stila, kao odlučujućeg faktora u procesu humanizacije čovječanstva, prisutno je i u Gramscijevoj misli o »tihu i beskrvnoj revoluciji«¹⁰³ što je pjesnici vrše svojim djelima, univerzalnom komunikativnošću svoje pjesničke forme. Bliskost i povremena identičnost Croceovih i Gramscijevih misli, koja nije ograničena samo na taj slučaj, upućuje nas na razmišljanja o

¹⁰² Vossler, Alonso, Hatzfeld, Spitzer; naročito Vossler, s kojim je Croce bio razvio bogatu stvaralačku prepisku o osnovnim pitanjima lingvistike (isp. *Carteggio Croce—Vossler 1899—1949*, Bari, Laterza, 1951) i Spitzer, koji doduše tvrdi da u početku svoje naučne aktivnosti nije još ništa znao o Croceu i Vossleru, ali ipak priznaje da je kasnije upotrebljavao Croceove kategorije, te prihvaća analogiju Croce—Vossler—Spitzer (isp. L. Spitzer, *op. cit.*, str. 5), analogiju koju je i sam Croce priznavao i citirao (isp. B. Croce, *Discorsi di varia filosofia*, str. 247).

¹⁰³ A. Gramsci, *Letteratura e vita nazionale*, str. 23.

tome u kojoj je mjeri međusobno neslaganje te dvojice velikana suvremene talijanske (i ne samo talijanske) misli, posljedica baš njihova međusobnog nedovoljnog poznavanja, kao i čitava niza historijskih faktora koji su ih ideološki i politički odijelili.¹⁰⁴ Zato će svaka ozbiljnija naučna analiza, koja ne teži da otkrije samo razlike između Crocea i Gramscija, nego i njihove međusobne dodirne tačke, doći bez sumnje do zaključka da su obojica — svaki za svoga stanovišta i u svome historijskom ambijentu — ostvarili idejne temelje za regeneraciju talijanske kulture između dva rata i time dali neprocjenjiv doprinos razvoju znanstveno-kritičke misli u Italiji i u svijetu.

M. Festini: ORIGINE E PORTATA DEI DILEMMI STILISTICI
DI BENEDETTO CROCE

Riassunto

L'autore vuole attualizzare il pensiero di Benedetto Croce, mettendo in rilievo alcuni particolari finora, in parte, trascurati dalla critica. Dopo aver analizzato l'origine del monismo metafisico del primo Croce, tendente a superare il dualismo desanctisiano, l'autore rileva le contraddizioni principali dell'estetica croceana, trovando in queste i primi sintomi del suo futuro orientamento stilistico. Il primo passo di Croce verso una nuova concezione linguistica — ideologicamente presente già nella sua storiografia — fu, secondo l'autore, il riconoscimento, da parte di Croce, della lingua-pratica e quindi la creazione del concetto di lingua-istituto che, in virtù del principio croceano di circolarità, dovrebbe costituire la materia potenziale della nuova sintesi linguistica, la lingua individuale. È questo, secondo l'autore, il punto-chiave dell'evoluzione del pensiero di Croce.

¹⁰⁴ A. Gramsci, koji je umro god. 1937, mogao je poznavati samo ranijega Crocea, i to nepotpuno, budući da je posljednjih deset godina života proveo u zatvoru odnosno u egzilnom životu, kao organizator antifašističke borbe u Italiji. Croce pak gotovo i nije došao u bitniji doticaj s Gramscijem, čija je djela izdavač Einaudi počeo izdavati tek god. 1948—1949, dakle u doba kad se Croce već pomalo vraćao svojim ranijim koncepcijama i živio, uglavnom, od uspomena, među kojima nije bilo mjesta za Gramscija (iako mu je poklonio malo pažnje); iscrpnu bibliografiju Croceovih članaka o Gramsciju dao je Nikša Stipčević u djelu *Književni pogledi A. Gramscija*, Prosveta, Beograd 1967, str. 231—232.

L'autore espone l'atteggiamento di Croce sul rapporto tra lingua individuale e lingua-istituto, concludendo che il principio dialettico di negazione della negazione sta alla base della concezione croceana dell'evoluzione linguistica.

In seguito l'autore interpreta le idee di Croce sull'identità tra lingua individuale e stile; sull'importanza del rinnovamento stilistico per il rinnovo della carica comunicativa della lingua-pratica; sulla comunicabilità della poesia in rapporto alla possibilità d'interpretazione storica di questa; sulle difficoltà, non soltanto di carattere estetico, ma pure stilistico, cui va contro ogni tentativo di traduzione dell'espressione poetica.

A conclusione l'autore rileva alcune analogie tra Croce e Gramsci, sostenendo che le loro diversità politiche e ideologiche sono dovute principalmente a fattori di carattere empirico.